

Mårten Sjöbeck och ängarnas träd

Den store odlingshistorikern Mårten Sjöbecks idéer om hur träd och buskar var idealiskt fördelade över ängen, och hur runnorna dessutom sakta flyttade sig fram över marken med bondens hjälp, tas här upp till kritisk granskning av en nutida odlingshistoriker, Åke Carlsson.

ÅKE CARLSSON

Mårten Sjöbecks tidiga artiklar om det sydsvenska odlingslandskapet fick ett stort genomslag. De tycks snabbt ha kullkastat den bland många biologer och naturskyddare rådande synen på ängen som "ursprunglig" natur. Välkända författare som Sten Selander och Carl Fries spred hans rön och tankar till en bred läsekrets. Sjöbecks texter har inte utsatts för kritisk granskning i någon större utsträckning. De har, med få undantag (bl.a. Nilsson 1997), närmast behandlats som oomtvistligt källmaterial. Här skall hans syn på träden och buskarna i ängarna tas upp till skärskådande.

I en uppsats beskriver Sjöbeck (1933) ett växelbruk "där marken nyttjas till produktion växelvis av nyttiga lövträd och gräs". Ängens

slåtterytor och runnor, eller som Sjöbeck skriver, träd- och buskförtätningar, förflyttar sig successivt över marken. Bonden "tager alltid något mera vid den ena sidan, och låter därvid lien föras långt in mellan träd och buskar, varvid deras under sommaren uppkomna skott även nedmejas av lien". Senare avverkas denna remsa av runnan i samband med lövtäkt eller vid anskaffning av gagnvirke. På den andra sidan "lägger man märke till huru träd och buskar år efter år tillåtas successivt erövra slåttermarken".

Sjöbeck talar inte om var eller hur han har nått denna insikt. Ändå tycks de flesta acceptera hans beskrivning av ett växelbruk i ängen (t.ex. Gustawsson 1976, Ihse 1997). Ett undantag är Inga Stenström (1945) som beskriver ängsbruket på södra Gotland. "Några spår har jag icke funnit av det växelbruk Mårten Sjöbeck (1933, 1934) trott sig kunna påvisa mellan lövväxt och slätter. --- Jag har frågat ut flera gubbar från olika socknar, men alla hade samma svar: buskarna fingo växa upp igen där de hade stått". Till Sjöbecks försvar kan sägas att han inte ger sig ut för att beskriva de gotländska ängarna. Han hade inte besökt landskapet när han skrev sin uppsats. Kan han ha rätt när det gäller det

Äng med hamlade askar på Mössebergs västra sluttning, Vilske-Kleva socken, Västergötland. Foto: Mårten Sjöbeck 1932, Handskriftsavdelningen, Universitetsbiblioteket, Lund.

svenska fastlandet? Ingen av 1700- eller 1800-talens jordbruksintresserade skribenter har, så långt jag kunnat finna, berört de av Sjöbeck beskrivna arbetsmomenten. Inte heller har jag i gamla bondedagböcker funnit något som kan tyda på att ängar sköttes på det sätt han beskriver. En vandrande runna skulle kräva att stubbarna bryts upp efter de avverkade träden och buskarna för att möjliggöra slätter. Detta arbete borde, om det förekommit, figurerat i dagböckerna.

Ett enkelt räkneexempel visar det orimliga i träd- och buskförtätningars vandrande. Antag att vi har en väl tilltagen runna med en diameter på tio meter. Vi antar vidare, precis som Selander (1955), att bonden årligen hugger bort en remsa på en meter på ena sidan. På tio år har han huggit igenom hela den ursprungliga runnan. Växelbruk av Sjöbecks modell är således oförenligt med gamla eller ens medelålders träd i ängen. Att det verkligen fanns många gamla träd i inägorna finns många belegg för, inte minst i de ekinventeringar som gjordes under 1700-talet och tidigt 1800-tal (Eliasson 2002). Inte heller skulle träd och buskar kunna etablera sig i den takt som krävs. Det som lien lämnade av spirande vedväxter vid slättern, höll djuren efter när de släpptes in i ängarna på höstkanten.

Enligt Sjöbeck var runnor och gläntor inte bara vandrande. De fanns också, tack vare bondens kunskaper och omsorger, på rätt plats och i rätt mängd för att skapa idealiska förutsättningar för gräsväxten. Trädslagen var, inom de naturgivna begränsningarna, de rätta med hänsyn till bondens behov. ”Att rätt avväga slätteryornas storlek inbördes och i förhållande till träd- och buskförtätningarnas effektivitet ur avskärnings- och jordförbättringssynpunkt med samtidigt gynnande av gagnträdens utveckling utgjorde en av lövängskulturens känsligaste åtgärder, bakom vilken låg många århundradens erfarenheter. Ett slappare iakttagande av dessa regler, vilka jag för ännu ett årtionde sedan fann praktiserade inom en avsides belägen trakt av mellersta Skåne, blir liktydigt med ett av de första stegen mot lövängens förfall” (Sjöbeck 1932). Denna tes har i än högre grad anammats av

hans lärjungar. Ett par citat får tjäna som exempel: ”Urgammal tradition lärde hur stora gläntorna borde vara för att varken skugga eller solbestrålning skulle bli för starka” (Selander 1955). ”Hårdvallsängen krävde en sinnrik konstruktion och noggrann hävd för att bli högavkastande. På den skyddande grässvålen var grupper av lövträd och buskar omsorgsfullt utplacerade. Dessa reglerade ljus och skugga samt påverkade ängens näringstillstånd, lokalklimat och markförhållanden på ett gynnsamt sätt” (Aronsson & Matzon 1987).

Denna tolkning av ängens fysionomi beaktar inte de ytterst varierande förutsättningarna för vedväxterna att etablera sig inom en äng. Bonden kunde inte efter behag placera träd och buskar i ängen. De växte till övervägande del upp i skydd av slätterhinder; enstaka träd invid stenar och runnor i större rösen eller andra stenanhopningar. Det var knappast så att bonden med avsikt skapade runnan i röset för att utnyttja en för gräsproduktion värdelös mark (Jonsson m.fl. 1991). Den uppstod på grund av goda etableringsförhållanden med skydd mot både lie och mule. På plats i röset var träden och buskarna svåra att bli kvitt med rothuggning.

Inom en äng på moränmark skiftar ofta förekomsten av slätterhinder starkt. Vissa ytor har under historiens lopp blivit stenröjda i samband med odling. Naturliga variationer i stenighet förstärktes. Så uppstod både släta områden och rösen. På övrig mark ligger stenblock i varierande grad och storlek strödda. Även den bonde som inte visste någonting om trädens betydelse för gräsväxten, men bedrev slätter, efterbete och lövtäkt, kunde på sådan mark skapa en äng, till synes insiktsfullt formad för att frambringa bästa tänkbara höskörd. En del av det som tolkats som sofistikerad ängsskötsel är snarare en naturlig följd av ett samspel mellan hävd och mark. Detta innebär inte någon nedvärdering av bönderna. Det är tveksamt om det varit ändamålsenligt att, oavsett markens förutsättningar, skapa en optimal fördelning mellan ljus och skugga. Detta skulle troligen krävt alltför mycket arbete i förhållande till ökningen av avkastningen.

På sedimentmarker, som saknar moränens stenighet och skydd för spirande telningar, har det funnits trädfattiga ängar även i skogrika bygder. Kala ängar behöver inte nödvändigtvis ses som ett resultat av 1800-talets överexploatering. Som framgår av exemplet Reftele i tabellen nedan kunde förekomsten av lövträd i inägorna variera från "ingen" till "öfwerflöd" inom samma socken. Sambandet mellan stenighet och lövförekomst framträder mycket tydligt.

Givetvis spelade även andra faktorer förutom variationer i stenighet en roll för trädens

och buskarnas plats i ängen. Trädplantering kunde förekomma, exempelvis är många askar i magerbygder planterade. Träd och buskar kunde antagligen också växa upp i skydd av tillfälliga hinder för lie och mule. Grova grenar, trädkronor eller hela träd som föll ner kanske inte alltid röjdes bort omedelbart.

Inte heller när det gäller de olika trädarternas frekvens kunde ängsbrukaren styra och ställa efter behag. Djuren på efterbetet höll på ett hårdhänt sätt efter de smakligaste vedväxterna, dvs. de arter som bonden helst ville ha för löv-

täktens skull. Getter, som på många håll var vanliga fram till 1800-talets början, gjorde ofta olovandes påhälsningar i inägorna (Bergstrand 1970). En getflock kunde på kort tid anställa stor skada på träd med begärlig bark. Även får, som åtminstone i vissa trakter regelbundet hölls på efterbete i ängarna, ringbarkar gärna trädslag som ask och rönn. Abraham Samzelius skriver i sin flora över Närke 1758 att asken "växer wid gärdesgårdar i ängar". Den klarade sig här eftersom får och getter inte kunde skala av barken runt om.

Till bondens förtret var det ofta den oönskade eken som gynnades mest av betet i ängarna. Tack vare den stora pålroten, som kan lagra mycket näring, uthärdar ekplantan tider av intensivt bete. Som vuxet träd har eken en bark som inte lockar till gnag (om man bortser från sena tidens ridhästar). Även

Stenighet och lövskog på inägor i Reftele socken, Västbo härad, Småland, enligt lantmätaren Jonas Allvin (1820).

By eller gård	Stenighet	Lövskog
Strand	den myckna stenen ¹	wäxa frodigt
Ölmestads by	stenfri mjälsand	ingen ²
Björnhult	sten	till husbehof
Ingarp, Lid, Flathult	ganska stembunden	frodigare wäxt
Dye by	sandås ³	ringa
Nennesmo by	stenfri	brist
Reftele by	stenfri mjälsand ⁴	ej tillräcklig
Nöbbele by	beswärade af sten	ej så ringa
Stora Segerstad	stembundne	mer än allmänt frodigt
Lilla Segerstad	stembundne	fullt tillräckligt
Bägaryd	stembunden	tillräcklig
Boaryd	stembunden	till husbehof
Hylte, Bjärnaryd	stembunden	till öfwerflöd
Mellby	stenfria	nästan ingen
Väcklinge by	stenfria	tillräcklig
Haga	stembundne	mycken
Hensjö	stembundne	öfwerflöd
Röplinge by ⁵	ganska stembundne	någon björkskog ⁶
Vä by	ås, något stembundne	björkskogen ringa
Stålebo, Jordsbo, Sibbo	stembundne	tillräckligt
Hakarps by	berg, mjälsandslager	något löfskog

¹ "Ängen är af bättre slaget, ehuru swår att bärga för den myckna stenen."

² "... utom några få björkbuskar och asp."

³ "... wid pass hälften stenfri mjälsand och öfriga hälften något stenigt grus till botten."

⁴ "... och omkring smärre berg."

⁵ Samt Torp, Galtås, Kulla, Yrhult, Sånaryd och Wimmelstorp. Gårdarna Hult, Koshult, Tängen och Rem har ett "ymnigare löfbrott". "... mig wetterligen finnes inom Socken, knappt i Häradet, någon större samling af telningar eller unga Bokar, så wida ej i de dertill mindre tjenlige Wimmelstorps inägor."

⁶ "... toppning och den magra jordmonen hafwa bidragit att deraf göra endast buskar."

Invid en gärdsgård kunde asken överleva även om det förekom bete av får och getter eftersom de inte kunde gnaga av barken runt om hela stammen. Teckning: Nils Forshed.

den ljusa miljön i ängen var gynnsam för ekens förökning.

Sjöbeck (1933) skriver att "slåtteryornas samlade areal understiger som regel den totala arealen, som är bevuxen med träd och buskar". I de flesta ängar som bevarats till vår tid utgör slåtteryorna huvuddelen av den totala ängsarealen. Dessa ängar skulle alltså, om han har rätt, på ett otypiskt sätt vara fattiga på vedväxter. Sjöbeck (1936) menar att "det mest ursprungliga tillståndet inom lövängen" beskrivs av Linné från Storängen i Västerplana på Kinnekulle: "Denna war mest öfwerwuxen med mans höga Hasselbuskar, så at emellan dem syntes liksom små torg, kamrar och labyrinter, ja, hade de allenast på sidorne warit klippte af en Trädgårdsmästare, hade Flora alt här wunnit i

sin wilda fågning, som någonsin konsten i den härligaste trädgård. Ekarne uplyfte allena sina höga kronor öfwer desse låga Hasslar, såsom Cypresser ibland Viburnum" (Linnaeus 1747). Av denna text får man onekligen intrycket att träd och buskar dominerar över slåtterytor. Men är Storängen typisk för äldre tiders oförstörda ängar? Av tonen i Linnés text kan man ana att han stod inför något som han inte var van vid att se. Linnélärjungen Anders Tidström (1978) besökte Västerplana tio år senare. Han fann att Storängen var härlig och vacker "men något mycket bewuxit med buskträn".

En karta över Västerplana från 1715 kastar mer ljus över Storängen: "Wästerplana eng ..... bestående af hård och skionwall och olika öfwer allt, bewäxt med allehanda slags löfträn, som på få ställen i Swerjes rijke finnas kan, som är biörck och ahl, otalig mycken hasselskogh, ek, kierssbärsträn och apalar, nypon och stærkebärsbuskar [slån], ask, asp, lind, alm och weker [jollster], tryl [skogstry] och ekenas [skogskornell], wijde och lind, förutan många slag som här intet namn hafwa, af hwilken skog innehafwarne nyttia till sitt åhrliga bränssle, medan elliest hasselskogen öfwergår hela marcken ...". Vidare framgår av texten att bönderna inte har någon större nytta av närmaste köpstaden Lidköping. De åker dit "allenast när nöttren wäxt" för att sälja dem, "jämppte torra nypon", under marknaderna. Av ordvalet framgår att Storängen har en ovanligt ymnig förekomst av hassel. Linnés beskrivning av Storängen är således inte något man kan ta till för att ge en bild av en "typisk löväng".

Tomas Troschke (2000) har gjort en jämförande studie av Storängen och Österplana äng, den senare av Linné beskriven som "öfverwuxen med låg hassel" (Gullander 1972). När alla av Linné antecknade växter försetts med Ellenbergs m.fl. (1991) ljustalsvärden kan man se en tendens till fler skuggfördragande arter i Storängen. Enligt storskifteskartorna från 1790-talet gav Storängen i Västerplana 1,1 lass/tunnland, medan Österplana äng gav 3,4 lass/tunnland. Markförhållandena verkar vara någorlunda likartade i de bägge ängarna. Sannolikt beror skill-

naden i hövavkastning på att Storängen i större utsträckning var bevuxen med träd och buskar.

Det är olämpligt att betrakta en viss äng som rikslikare för svenska hårdvallsängar. Det låser föreställningarna av hur en äng bör se ut och kan resultera i schablonartad restaurering av slättermarker.

Fortfarande finns goda möjligheter till fältstudier rörande trädens historia i slättermarkerna. Ängarna är i stort sett borta, men fortfarande finns det gott om träd som växt upp under traditionell ängshävd. Fältarbete och arkivstudier skulle kunna ge mycken ny kunskap. En förutsättning är dock att man inte bär på ett alltför tyngande ok av lärofädernas teser.

Citerad litteratur

- Allvin, J. 1820. Beskrifning till en öfver Refteleds Socken författad Charta, år 1819. – Jönköpings läns kgl. hushållningssällskaps handlingar 1820: 61–86.
- Aronsson, M. & Matzon, C. 1987. Odlingslandskapet. – Stockholm.
- Bergstrand, C.-M. 1970. Från Alingsås och Kullings härad på 1700-talet. – Alingsås.
- Eliasson, P. 2002. Skog, makt och människor. En miljöhistoria om svensk skog 1800–1875. – Kgl. Skogs- och lantbruksakademien. Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 25.
- Ellenberg, H., Weber, H. E., Düll, R. m.fl. 1991. Zeigerwerte von Pflanzen in Mitteleuropa. – Scripta Geobotanica 18: 1–248.
- Gullander, B. 1972. Linné i Västergötland. – Stockholm.
- Gustavsson, K. A. 1976. Ängen och hagen. – Stockholm.
- Ihse, M. 1997. Kan ängen vara en hed? Begreppet ”äng” från kulturhistorikernas och botanistens synvinklar. – Svensk Bot. Tidskr. 91: 211–221.
- Jonsson, L., Persson, S. & Emanuelsson, U. 1991. Vegetationens utveckling i Ires ängar före och efter restaurering. – Svensk Bot. Tidskr. 85: 417–442.
- Linnaeus, C. 1747. Wästgötaresa. – Stockholm.
- Nilsson, S. G. 1997. Biologisk mångfald under tusen år. – Svensk Bot. Tidskr. 91: 85–101.
- Samzelius, A. 1758. Flora Nericiensis. Utgiven av Sven Junell 1971. – Göteborg.
- Selander, S. 1955. Det levande landskapet i Sverige. – Stockholm.
- Sjöbeck, M. 1932. Lövängen och dess betydelse för det sydsvenska bylandskapets uppkomst och

utveckling. – Svenska skogsvårdsföreningens tidskrift 30: 132–160.

Sjöbeck, M. 1933. Lövängskulturen i Sydsvrige. Dess uppkomst, utveckling och tillbakagång. – Ymer 1933: 33–66.

Sjöbeck, M. 1934. Lövskogen och människan. – Sveriges natur 25: 76–91

Sjöbeck, M. 1936. Sydsvensk ängsodling före skiftena. – Svenska Kulturbilder, band III, del V och VI. Stockholm.

Stenström, I. 1945. Till det sydgötlandska ängets minne. – Ymer 1945: 284–308.

Tidström, A. 1978. Anders Tidströms resor i Västergötland 1756 och 1760. Med inledning och anmärkningar utgivna av Hans Sallander. – Föreningen för västgötalitteratur, Skara.

Troschke, T. 2000. Skillnader i några lövängars höproduktion i Kinne härad. – Uppsats i agrarhistoria. SLU.

Lantmäterikontoret, Mariestad

Karta över Västerplana by 1715.

ABSTRACT

Carlsson, Å. 2002. Mårten Sjöbeck och ängarnas träd. [Mårten Sjöbeck's views on trees in hay meadows.] – Svensk Bot. Tidskr. 96: 301–305. Uppsala. ISSN 0039-646X.

The landscape historian Mårten Sjöbeck's theories on how trees were optimally located in the wooded hay meadows of former times are critically evaluated.

Åke Carlsson är frilansare med inriktning på odlingslandskapet, i synnerhet det västgötska. Han har bl.a. gett ut ett tiotal bondedagböcker från 1800-talet. Senaste boken handlar

om gamla ekar i Västergötland. Åke har gjort filmer om stenmurar, slätter, lövtäkt och gamla ekar, samt undervisar om lieslätter och hamling i Sverige och Norge. (Det är en apollofjäril som sitter på Åkes näsa!)

Adress: Östergården, Siene, 447 95 Vårgårda
E-post: ake.carlsson@hem.utfors.se